

ГЕТЬМАНІВКА I – ТРИПІЛЬСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ ЕТАПУ VII НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ ПІВДЕННОГО БУГУ

У статті опубліковано матеріали розвідок 2014 р. з трипільського поселення Гетьманівка I (етап VII). Подано характеристику та інтерпретацію будівельних залишків, знарядь праці та кераміки, зроблено спробу визначити місце пам'ятки на шкалі відносної хронології Трипілля.

Ключові слова: середня течія Південного Бугу, трипільська культура, Гетьманівка I, споруди, глиняна вимостка, черинь печі, знаряддя праці, кераміка, етап VII, чечельницька група.

Регіон трипільської культури правобережжя середньої течії р. Південний Буг на сьогодні є мало-вивченим. Пам'ятки цієї території хоч і привертали увагу дослідників починаючи з останнього десятиліття XIX ст., але до детального вивчення регіону справа так і не дійшла, як у польових дослідженнях, так і на сторінках науково-археологічної літератури. Саме тому публікація як нових, так і раніше отриманих колекцій є важливим етапом у роботі. Публікація ґрунтується на матеріалах, здобутих під час розвідкових робіт на поселенні Гетьманівка у 2014 р.¹

Історія досліджень

Поселення Гетьманівка I відкрите 1974 р. під час розвідки Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова, яку очолював В. Н. Станко. На території поселення виявлено уламки обпаленої глини від двох споруд, фрагменти керамічного посуду та визначено приблизний період існування пам'ятки. Згодом результати були коротко опубліковані керівником експедиції у співавторстві з Н. Б. Зінковською під час оприлюднення підсумків розвідок трипільських поселень у північних районах Одеської області 1972–1974 рр. [9, с. 150]. Інформація про Гетьманівку I, здобута в результаті перших розвідок, фігурує в довіднику археологічних пам'яток Одещини [1, с. 101] та у зводі, підготовленому Л. Ю. Поліщук для Енциклопедії трипільської цивілізації [7, с. 644].

Повторне обстеження поселення здійснено 2011 р. Подільсько-Причорноморською експедицією під керівництвом Д. В. Кіюсака. Зібрано невелику кількість керамічного матеріалу та окремі вироби з кременю. Усе це опубліковано

в контексті оприлюднення унікального орніто-морфного брязкальця з Гетьманівки I [5].

Автори перших досліджень, проведених на Гетьманівці I, зарахували поселення «к концу развитого – началу позднего этапов трипольской культуры» [9, с. 150]. Згодом поселення обережно зараховано до складу чечельницької групи пам'яток [5, с. 68].

Розташування поселення

Пам'ятка розташована за 1,5 км на південний схід від с. Гетьманівка Савранського району Одеської області. Займає плато правого берега р. Гедзилів Яр. Ця річка є лівим допливом нижньої течії р. Кодима – правої притоки середньої течії Південного Бугу.

Відповідно до фізико-географічного зонування України, поселення Гетьманівка I розташоване на крайньому півдні сучасної лісостепової зони, межу між лісостеповою та степовою зоною в цьому регіоні дослідники здебільшого проводять по руслу нижньої течії р. Кодима. Однак межі сучасних природних смуг, зокрема лісостепової, є умовними, тому що встановлені за зміненими антропогенними компонентами і ландшафтними комплексами, а не за натуральними. Саме тому різні дослідники встановлюють різні межі лісостепової смуги, зазначаючи при цьому, що проведені ними лінії є доволі умовними. Тому більш точним буде вказати, що досліджувана нами пам'ятка розташована в перехідній контактній смузі-екотоні лісостепу та степу [2, с. 32–34].

Дослідження будівельних залишків

Підйомний матеріал на поселенні (крихта обпаленої глини від будівель та фрагменти кераміки) траплявся вже на схилі, який виходить від річки на плато. Споруди трипільського часу,

¹ Автор висловлює вдячність колегам М. Ю. Відейку, В. А. Косаківському, Д. В. Кіюсаку та особливо С. С. Федорову за допомогу в здобутті матеріалів та підготовці їх до друку.

очевидно, розмішувалися на плато. Свідченням цього є численні фрагменти обпаленої глини та кераміки, виорані під час сільськогосподарського обробітку. Їх концентрація в різних місцях відображає розташування окремих будівель. На території двох найбільших скупчень фрагментів обпаленої глини на орній поверхні закладено два шурфи.

Шурф 1 площею 1 x 1 м закладено в східній частині пам'ятки на краю плато. У шурфі на глибині 0,2–0,27 м від сучасної поверхні, під шаром чорнозему та незначним прошарком суглинку, розчищено завал споруди № 1. Його представлено фрагментами добре обпаленої глини з рослинною домішкою, що покривали всю площу шурфу. Розміри уламків обмазки – від 8 x 6 см до 23 x 18 см, за товщини в межах 10 x 14 см. Більшість із них мала недбало загладжену, проте рівну поверхню та відбитки колотого дерева (дошки, обаполи) знизу. Останні розташовувалися за напрямком Пн.-Сх. – Пд.-Зх. У центральній та південній частинах шурфу виявлено до десятка фрагментів обмазки, що розташовувалися на описаному вище шарі обмазки. Знайдені фрагменти були невеликі за розмірами (максимум 5 x 5 x 4 см), морфологічно аморфні та мали у своєму складі рослинну домішку.

Під завалом обмазки знайдено вимостку, споруджену на земляній підлозі. Площа розкритої частини – 0,8 x 0,66 м. Фрагменти вимостки завтовшки 2–3 см мали гладку поверхню. Їх виготовлено з глиняної суміші жовто-сірого кольору, до якої додано шматочки глини цегельного та жовто-сірого кольорів (їхні розміри – від кількох міліметрів до 1 x 0,8 см). Глиняна маса, очевидно, не готувалася спеціально. Спочатку на землю викладено основу з дрібних фрагментів обпаленої глини, поверхню якої знівельовано рідкою глиняною масою жовто-сірого кольору. Вимостку залишено нами *in situ*, знято лише кілька її шматків з центральної частини. Під одним із них розташовувався фрагмент стінки кубка із розписом чорною фарбою, який, мабуть, потрапив туди випадково в момент укладання основи.

Шурф 2 розмірами 2 x 2 м у центральній частині поселення дав можливість частково дослідити споруду № 2. Тут на глибині 0,15–0,2 м від сучасної поверхні під шаром чорнозему розчищено частину деталі інтер'єру розмірами 1,5 x 1,9 м. Це було підвищення, підняте над рівнем глинобитної підлоги на висоту 8 x 10 см. Воно мало закраїну в північно-східній частині, розташовану за лінією Пн.-Зх. – Пд.-Сх. Для спорудження використано глину зі значним вмістом піску. Підвищення зводилося в кілька

етапів. Спочатку було сформовано його центральну частину, а потім примазано масивну закраїну та загладжено всю площу підвищення руками. Нині поверхню підвищення сильно порушено оранкою, особливо в південно-західній частині. Із південно-східного боку підвищення примикало до дерев'яної горизонтально зведеної на підлозі конструкції, про що свідчить відбиток дерева на бічній стороні глиняного підвищення та виїмка. За виїмкою розташовувалися доволі крихкі фрагменти обпаленої глини жовто-сірого кольору зі значною рослинною домішкою. Поверхня шматків – загладжена, а знизу збереглися відбитки прутів діаметром 2,5–3 см. Товщина фрагментів становить 7–9 см, оскільки вони розламані по центру дерев'яних прутів, у місці найбільшого їх діаметра.

Виявлене підвищення та фрагменти обмазки жовто-сірого кольору перебували на одному рівні, на глиняній підлозі, яку сформовано з глиняної суміші зі значною рослинною домішкою. У результаті сильного випалу колір глини долівки доведений до цегельного. Фрагменти підлоги завтовшки 8 x 12 см мали загладжену поверхню, а два з них, розташовані біля закраїни підвищення, зберегли на поверхні сліди нівелювання розчиненої глини з домішкою піску, завтовшки 0,5–1 см. Долівку було намазано на дерев'яний настил із колотих плах, відбитки від яких орієнтовано по лінії Пн.-Зх. – Пд.-Сх.

Розбір будівельних залишків споруди № 2 не проводився.

Знахідки

У закладених шурфах знайдено всього кілька невиразних фрагментів кераміки. Натомість маємо яскравіші знахідки серед зібраного підйомного матеріалу на території пам'ятки (див. табл.).

Знаряддя праці. Крем'яні знаряддя праці (табл., а) представлено тільки одним виробом – кінцевим скребком. Він виготовлений з нижньої частини пластини завдовжки 4,3 см і завширшки 1,8–2 см. Робочий кінець – прямий. Окрім нього, ретушню покрито й бічні сторони пластини, а також центр нижньої частини, що примикає до ударної площадки. Пластину виготовлено з непрозорої неоднорідної крем'яної сировини сірого кольору, родовища якої найпоширеніші в Подністров'ї.

Знаряддя праці з каменю (табл., а) представлено фрагментами від трьох зернотерок. Найбільша товщина виробів – у межах 6–7 см, довжину та ширину визначити неможливо через їхню фрагментованість. Поверхня виробів має

Таблиця. Гетьманівка І: знайдені матеріали

а. ЗНАРЯДДЯ ПРАЦІ							
Вид знаряддя			Об'єкт	Кількість фрагментів	Матеріал		
Кінцевий скребок на пластині			Підйомний матеріал (ПМ)	1	Непрозорий неоднорідний кремій сірого кольору		
Зернотерка			ПМ	7	Граніт дрібнозернистий		
Зернотерка			ПМ	1	Кальцифір доломітовий		
Зернотерка			ПМ	1	Кварц з вивітряними включеннями польового шпату та примазками гематиту (червоний), наявні шматочки графіту та дрібні кристали піриту		
б. ПОСУД							
Категорія посуду	Посудини чи окремі фрагменти	Тип глини	Шурф 1, споруда 1	Споруда 2, ПМ			ПМ
			Кількість (форма)	Кількість	%	Форма (кількість = %)	Кількість (форма)
І категорія	Фрагментів	І тип	—	8	4,1	—	—
		ІІ тип	—	—	—	—	—
	Посудин	І тип	—	1	5,3	Горщики (1 = 5,6 %)	—
		ІІ тип	—	—	—	—	—
ІІ категорія	Фрагментів	І тип	4	181	93,3	—	11
		ІІ тип	—	5	2,6	—	—
	Посудин	І тип	2 (миска, кубок)	16	88,8	Миски (7 = 38,89 %); біконічні форми (8 = 44,4 %); кубки (1 = 5,6 %)	2 (миска, кубок)
		ІІ тип	—	1	5,6	Біконічна форма (1 = 5,6 %)	—

характерну заповнюваність. Зернотерки виготовлено з різних порід каменю. Серед них – кальцифір доломітовий, граніт дрібнозернистий, а також кварц з вивітряними включеннями польового шпату та примазками гематиту (червоний), також є шматочки графіту та дрібні кристали піриту².

Посуд. Під час розвідкових робіт на поселенні Гетьманівка І виявлено 209 фрагментів кераміки, які належать не менш як 22 посудинам. Чотири фрагменти кераміки походять із шурфу 1 на місці споруди 1. У межах споруди 2, сильно порушеної оранкою, зібрано 194 фрагменти, а також 11 уламків репрезентативного керамічного посуду маємо з усієї території пам'ятки.

² Автор вдячний за визначення порід каменю В. І. Корінному – кандидату геологічних наук, доценту кафедри географії Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.

Дані щодо кількості та відсоткового співвідношення як окремих фрагментів кераміки, так і посудин наведено в таблиці (табл., б). У зв'язку з малою кількістю знахідок, кераміка з шурфу 1 та підйомний матеріал з території пам'ятки абсолютно не відображають нормальної картини статистичних показників. Натомість дещо кращі статистичні дані маємо на підйомному матеріалі, зібраному в межах споруди 2 (табл., б).

Увесь керамічний комплекс Гетьманівки І поділено на дві категорії. До першої категорії зараховано так званий «кухонний» посуд, до другої – «столову» кераміку.

Перша категорія посуду виготовлена з озалізеної глини (тип І), яка має значну домішку товченої черепашки. Після випалу в окисидційному середовищі черепок набув темно-цегельного

кольору. Знайдено тільки один тип цієї категорії посуду – горщик з округлими плічками та прямими вінцями, які плавно відігнуті назовні. Поверхня та внутрішня частина посудини покриті розчосами, нанесеними переважно горизонтально, із незначними кутами відхилу. І тільки вінця посудини покриті зовні вертикальними розчосами та орнаментовані насічками по краю (рис. 1, 8, 9).

Друга категорія посуду виготовлялася давніми майстрами з добре відмудленої маси озалізненних (тип I) та каолінітових (тип II) глин із незначною кількістю різноманітних домішок. Як останні використовували шамот та вапняк, у більшій кількості – для товстостінного посуду та в зовсім незначних пропорціях – для тонкостінних форм, переважно кубків. Очевидно, природним у тісті глин зі значним вмістом сполук заліза є кварц. У черепках із каолінітової глини простежуються тонкі смуги озалізненої глини. В одному випадку каолінітова глина поєднана зі значною домішкою піску, а поверхня черепка покрита яскраво-помаранчевим ангобом (рис. 1, 2). Тут маємо справу з фрагментом імпортової посудини із сусідніх пам'яток Буго-Дніпровського межиріччя.

Посуд другої категорії покритий виключно монохромним розписом чорного кольору. Після обпалу черепок посудин, виготовлених з озалізненої маси, набував від світло- до темно-цегельного кольору, а з каолінітової – світло-жовтого.

Детально оглянувши весь знайдений керамічний матеріал, можна зробити певні висновки про технологію формування окремих посудин. На одному з фрагментів великої (можливо, біконічної) посудини на зломі простежуються сліди приліплювання стінки до попередньо сформованого диску-денця. Інший зразок (конічна нижня частина посудини закритого типу середніх розмірів) демонструє формування дна та придонної частини стінок одночасно, з одного шматка глини. Формування цілої посудини з одного шматка глини, очевидно, мало місце під час виготовлення малих посудин, як-от кубки та миски. А також, беззаперечно, при ліпленні мініатюрних посудин.

За морфологією посуд другої категорії поділяємо на кілька форм. Насамперед, це миски єдиного підтипу – конічні, з прямими (перший варіант) (рис. 2, 1, 12) та дещо опуклими стінками (другий варіант) (рис. 2, 2). Орнамент нанесений виключно на внутрішню поверхню виробів.

Кубки (рис. 2, 3–6, 8) мали увігнуто-циліндричну горловину з плавно відігнутими назовні вінцями, конічну з дещо опуклими стінками

нижню частину, яка за висотою, мабуть, значно поступалася верхній, а також загострені плічка та вузьке дно. Маємо один мініатюрний кубочок (рис. 2, 7).

До біконічних форм (рис. 1, 1, 3–7) зараховуємо фрагменти посуду, які відносяться як мінімум до трьох типів керамічного посуду: амфори, сферокопінні та власне біконічні. Зважаючи на значну фрагментованість, вирішено не поглиблюватися у співвідношення окремих знахідок із переліченими вище типами посуду. Загалом, знайдені фрагменти характеризуються лійчастими вінцями, які належать округлотілим посудинам, деякі з них мали петельчасті ручки (рис. 2, 19). Розпис нанесено на верхню частину посудин, а також на внутрішню частину вінець.

На одному з фрагментів верхньої частини посудини біконічної форми в овалі орнаментальної схеми зображено тварину – мабуть, собаку. На жаль, маємо не повністю збережене зображення, а тільки його верхню частину. На видовженій ший тварини округла голова з піднятими вухами, задертий догори круп та дугоподібний хвіст із колом на кінці, піднятий над спиною (рис. 1, 4). Зображення виконано в реалістичному стилі, що зближує його з тваринами на посуді з Гелеєшть, Петрен, Бернашівки, Стіни IV [4, рис. 2, 1; 3, 7; 5, 4; 6, 1, 3] та Чечельника [6]. Однак найближчими, як мінімум у географічному плані та, очевидно, в генетичному, є зооморфні зображення з останніх двох пам'яток. Розміщення тварини, по-перше, в овалі, а по-друге, у верхній частині орнаментальної схеми, практично під вінцем, знову ж таки зближує зооморфне зображення з Гетьманівки I із зображеннями з Чечельника.

Серед посуду, зібраного на Гетьманівці I у 2014 р., нема фрагментів, які б чітко належали грушоподібним посудинам. Однак частина стінок та плічок порівняно товстостінного посуду можуть належати грушоподібним формам (рис. 2, 9–11, 13, 14, 16–21), однак, зважаючи на значну фрагментованість, визначити це неможливо. Проте цей тип усе ж властивий пам'ятці та виявлений розвідками 2011 р., він мав високі прямі вінця [5, с. 68–69, рис. 2, 1].

Цими ж розвідками під керівництвом Д. В. Кіусака знайдено на поселенні орнітоморфне брязкальце на циліндричній ніжці з приземкуватим опуклобким тулубом, голова відламана, хвіст оформлений наліпом. Висота фігурки становить 66 мм, а довжина – 59 мм. Орнамент – у вигляді паралельних горизонтальних ліній по боках тулуба, що йдуть від ший птаха до хвоста. У задній частині бокові лінії опускаються

донизу та з'єднуються під гострим кутом. За допомогою рентгенографії встановлено, що в порожнинному тілі статуетки містяться чотири кульки, мабуть, також виготовлені з глини [5, с. 68–71, рис. 3; 4].

Дані про архітектуру

Під час розвідкових робіт на поселенні Гетьманівка I дослідити повністю хоча б одну споруду не вдалося. Проте в закладених двох шурфах маємо як унікальні конструктивні елементи, так і деталі інтер'єру. Зіставлення отриманих

результатів із дослідженнями на інших пам'ятках Трипільля частково дає змогу сформувати уявлення про конструкцію та інтер'єр споруд поселення Гетьманівка I.

Споруда 1, очевидно, є двоповерховою. Знайдено вимостку було споруджено на земляній підлозі. Дерев'яний настил та намазаний на нього потужний шар глини є перекриттям першого поверху. І, нарешті, поодинокі фрагменти обпаленої глини, виявлені на міжповерховому перекритті, можуть бути конструктивними елементами від стін чи перекриття другого поверху. Дерев'яний настил перекриття першого поверху

Рис. 1. Гетьманівка I, кераміка I (8, 9) та II (1–7) категорій

зазвичай розміщувався перпендикулярно до довгої осі будівлі [11, с. 73]. Відповідно до цього споруда 1 своєю довгою віссю розташована в напрямку Пн.-Зх. – Пд.-Сх. у планувальній структурі поселення Гетьманівка I.

Споруда 2, мабуть, також була двоповерховою. Підтвердженням цього є потужне міжповерхове покриття, споруджене на дерев'яному настилі. Описане вище підвищення зі споруди 2 з поселення Гетьманівка I, найімовірніше, є черем'яною печі, розміщеною на підлозі другого поверху. З південно-східної сторони черем'яної примикав до зовнішньої стіни споруди. А фрагменти

обпаленої глини жовто-сірого кольору з відбитками прутів, мабуть, не що інше, як залишки цієї самої стіни. Відповідно до розміщення дерев'яного настилу покриття довга вісь споруди проходить по лінії Пн.-Сх. – Пд.-Зх.

Найбільшою кількістю досліджених будівель вирізняється томашівська група етапу СІ в Буго-Дніпровському межиріччі. Дослідниками неодноразово відзначалося, що черем'яні печі в спорудах цієї групи зазвичай розміщуються в житловому приміщенні праворуч від входу [12, с. 88; 3, с. 4; 10, с. 53]. Якщо обережно припустити, що розташування деталей інтер'єру

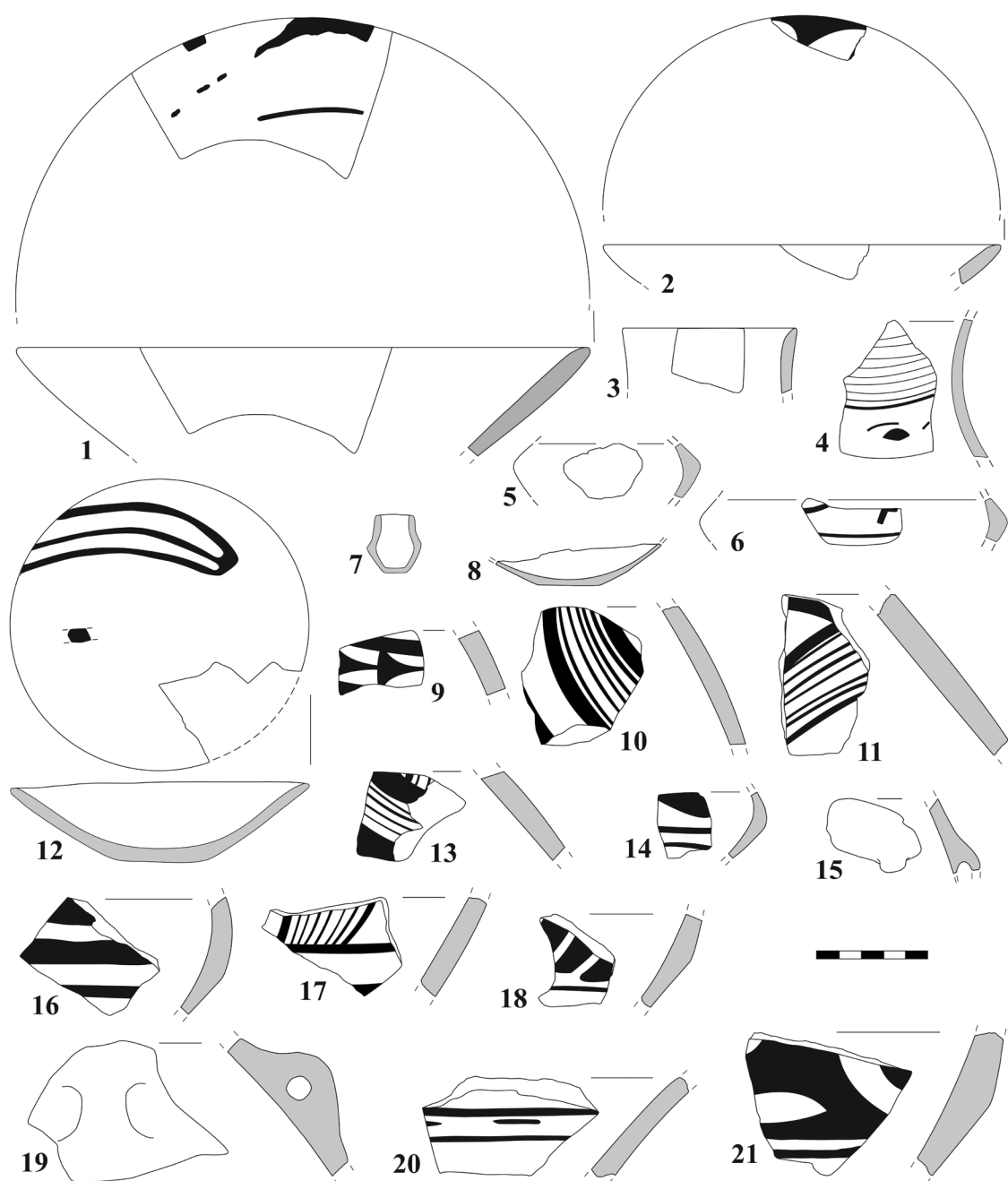

Рис. 2. Гетьманівка I, кераміка II категорії (1–21)

на житлах поселення Гетьманівка I схоже з укладом корисної площі в будівлях з пам'яток томашівської групи, то шурфом 2 досліджено частину житлового приміщення з піччю. При цьому вхід у будівлю мав би розташовуватися з південно-західної сторони споруди.

Питання відносної хронології

Зібраний у ході розвідок 2014 р. керамічний матеріал з Гетьманівки I дає можливість зарахувати пам'ятку до другої половини етапу ВІІ. Варто відзначити, що деякі елементи орнаменту є подібними до схем розпису посуду з поселень небелівської групи [8, с. 104, рис. 2] в межиріччі Південного Бугу та Дніпра. Це може свідчити

про генетичну спорідненість у минулому, а відповідно, і про одночасовість в існуванні, однак на різних територіях, що породило локальні особливості. Іншим припущенням у цьому випадку може стати знову ж таки співіснування пам'яток типу Гетьманівка I та небелівської групи, а близькі схеми розпису пояснюються тісними контактами між ними. Підтвердженням взаємозв'язків мешканців поселення Гетьманівка I із населенням сусіднього Буго-Дністровського межиріччя є знайдене нашими розвідками вінце імпоротної посудини біконічної форми (рис. 1, 2).

Зважаючи на район побутування пам'ятки та деталі орнаменту посуду, гадаємо, що попередньо Гетьманівку I варто зарахувати до однієї з початкових ланок чечельницької групи.

Список літератури

1. Археологические памятники Одесской области : справочник / А. В. Гудкова, С. Б. Охотников, Л. В. Суботин, И. Т. Черняков. – Одесса : [б. и.], 1991. – 186 с.
2. Денисик Г. І. Лісополе України / Г. І. Денисик. – Вінниця : Тезис, 2001. – 284 с.
3. Дяченко О. В. Склад сім'ї населення західнотрипільської культури / О. В. Дяченко, Д. К. Черновол // Археологія. – 2009. – № 3. – С. 3–12.
4. Збенович В. Г. Зооморфные мотивы в росписи керамики культуры Триполье-Кукутени / В. Г. Збенович // Археологія. – 1998. – № 4. – С. 64–78.
5. Кіусак Д. В. Орнітоморфне брязкальце трипільської культури з півночі Одещини / Д. В. Кіусак, В. Л. Денисюк, Л. Ю. Поліщук // Археологія. – 2014. – № 3. – С. 67–72.
6. Косаківський В. А. Зображення тварин на кераміці з трипільського поселення Чечельник / В. А. Косаківський // Археологія. – 1994. – № 1. – С. 148–149.
7. Поліщук Л. Ю. Одеська область / Л. Ю. Поліщук // Енциклопедія трипільської цивілізації : у 2 т. – К. : Укрполіграфмедіа : Іринієвська, 2004. – С. 638–645.
8. Рижов С. М. Небелівська група пам'яток трипільської культури / С. М. Рижов // Археологія. – 1993. – № 3. – С. 101–114.
9. Станко В. Н. Разведка памятников эпохи энеолита в северных районах Одесской области / В. Н. Станко, Н. Б. Зиньковская // Археологические и археографические исследования на территории Южной Украины : сб. науч. труд. – К. – Одесса : Вища школа, 1976. – С. 130–150.
10. Черновол Д. К. Варіанти житлових споруд за елементами інтер'єру / Д. К. Черновол // На Східній межі Старої Європи : матеріали міжнародної наукової конференції, Кіровоград, Небелівка, 12–14 травня 2015 р. – Кіровоград, 2015. – С. 53.
11. Черновол Д. К. Постройки петренской локальной группы / Д. К. Черновол // Revista Arheologică. Serie nouă. – 2013. – Vol. 9, № 1. – P. 72–87.
12. Шмаглий Н. М. Майданецкое – трипольский протогород / Н. М. Шмаглий, М. Ю. Видейко // Stratum plus. – 2001–2002. – № 2. – С. 44–140.

V. Rud

HETMANIVKA I – THE TRYPILLIA BII PHASE SETTLEMENT ON THE RIGHT BANK OF THE SOUTHERN BUG RIVER

In the article the author published materials from fieldwork in 2014 on Trypillia site Hetmanivka I, which is located on the right bank of the middle reaches of the Southern Bug.

Two buildings with unique interior details (a clay platform on the ground floor and oven hearth) were investigated on the settlement. Also, a small collection of tools and pottery fragments were found. Ceramic materials from Hetmanivka can be attributed to the second half of Trypillia BII phase. It is suggested that this settlement is one of the initial elements of Chechelnyk group.

Keywords: Southern Bug, Trypillia culture, Hetmanivka I, buildings, clay platform, oven hearth, tools, pottery, BII phase, Chechelnyk group.

Матеріал надійшов 14.05.2015